

JAZYK AKO NÁSTROJ SPOLUPRÁCE (RECENZIA)

SILVIA VERTANOVÁ

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena – KAZHARNOVICH, Maryna: *Sociálna inklúzia a používanie jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2023. 208 s.

Katedra slovenského jazyka a teórie komunikácie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského sa dlhodobo venuje mapovaniu dynamických procesov prebiehajúcich v našom jazyku v kontexte jeho historicko-dobovej existencie a spoločensko-kultúrneho ukotvenia. Výsledkom tohto systematického úsilia je celý rad bezpochyby referenčných diel v danej oblasti (Orgoňová – Dolník 2010: *Používanie jazyka*; Orgoňová – Bohunická 2012: *Lexikológia slovenčiny*; Dolník et al. 2015: *Cudzosť, jazyk, spoločnosť*; Orgoňová – Bohunická 2018: *Interakčná štylistika*; Dolník 2018: *Jazyk v pragmatike*) a aj dve lexikografické dielka z oblasti sociálnych nárečí (Bartálošová et al. 2021: *Slovník policajných profesionalizmov*; Orgoňová et al. 2019: *Slovník divadelných profesionalizmov*).

Recenzovaná publikácia je jedným z výstupov grantu APVV-18-0176 *Sociálna inklúzia kultiváciou používania jazyka* (vedúci riešiteľ prof. J. Dolník) a ako naznačuje tematické zameranie grantu a napokon aj názov samotnej monografie, problematiku spoločenskej inklúzie skúmanú v rámci jazykových fenoménov chápu riešitelia grantu predovšetkým cez kultiváciu rečovej komunikácie.

Po vstupe Slovenska do Európskej únie (2004) sa slovenský jazyk ocitol v postavení jedného z mnohých národných jazykov spoluvytvárajúcich diverzitu európskeho jazykovo-kultúrneho priestoru (s deklarovaným rovnoprávnym postavením medzi ostatnými jazykmi). No zároveň, podobne ako v prípade mnohých iných menej početných jazykových spoločností, sa naša materčina ocitla pod výraznejším tlakom veľkých (tzv. pracovných) jazykov európskych inštitúcií, v ktorých prebieha dominantný politicko-ekonomický diskurz a tvoria sa nadnárodné legislatívne normy. (Spomedzi nich je, napriek brexitu, najvýraznejším „predátorom“ naďalej angličtina.) Zmapovať v celom rozsahu dopad týchto tlakov na aktuálnu slovenčinu v jej každodennom používaní a v mnohorakých komunikačných kontextoch je úloha (v slovenských pomeroch) takmer nespítnateľná. Tím jazykovedne orientovaných bádateľov a bádateľiek okolo prof. Dolníka sa však už niekoľko dekád systematicky zaoberá práve aj neformálnymi alebo marginálnymi registrami či sférami komunikácie, ako napr. slang mládeže, jazyk teleshoppingu, rómsky diskurz či xenofóbné prejavy v slovenčine a i.

V predmetnej monografii, rozdelenej do štyroch kapitol (1. Sociálna inklúzia a jazykoveda; 2. Inkluzívna lexikografia; 3. Inkluzívna rétorika; 4. (Ne)inkluzívnosť média komunikácie), ide o tému inkluzívnosti chápanej cez prizmu tej najprirodzenejšej ľudskej interakcie, ktorou je jazyková komunikácia. V tejto súvislosti možno človeka definovať ako „množinu výsledkov rečových procesov“, citujúc českého jazykovedca Jána Kořenského (cf. Orgoňová et al. 2023, 12).

V súčasnej postindustriálnej spoločnosti sme svedkami radikálnej premeny rečových komunikačných procesov, a to v dôsledku vzniku nových komunikačných kanálov (médií). Tradičná metafyzická predstava jazyka ako nástroja poznávania sveta je naštrbená pochybnosťami o možnostiach tohto nástroja sprostredkovať objektívny obraz mimojazykovej reality. Čoraz častejšie si uvedomujeme, že sme tvorom „žijúcim v jazyku“ a že jazyk je okrem iného aj nástrojom vytvárania nami percipovanej reality. Liberalizácia prístupu ku komunikačným kanálom a masová „sloboda slova“ však, žiaľ, vedú aj k znižovaniu úrovne jazykového prejavu a nárokov na rečovú kultúru, v dôsledku čoho sa ako zásadné metódy práce novodobej jazykovedy ukazujú skôr „opis,

interpretačné vysvetľovanie a odporúčanie“ viac než zaužívaná preskripcia (ibid., 15). Tá je typická pre slovenčinu v predošlom období; pre fázu ustalovania spisovnej normy jazyka a upevňovania vedomia štátnosti. V kontexte tradičných antinómií tak v ponímaní autoriek (a v súlade s celým radom lingvistov, o ktorých sa opierajú) ide o „hľadanie optimalizácie sociálnych pomerov v záujme hľadania sociálnej rovnosti s podporou akceptabilného, zrozumiteľného (nie nutne spisovného) jazyka“ (ibid., 19). Komunikačná verbálna interakcia je pritom kľúčovým momentom, pretože v rečovej komunikácii ako procese autokreácie sa rodí „nová intersubjektívna entita“ (ibid., 20). Odklon od systémovej lingvistiky v podobe komunikačno-pragmatického obratu je však potrebné chápať ako úsilie o skúmanie „spolupôsobenia jazyka ako systémového javu a reči ako javu komunikačného“ (ibid., 21). V danom kontexte autorky sociálnu inklúziu prostredníctvom jazyka vidia možnú napríklad cez tzv. občiansku vedu, t. j. cez sprístupňovanie vedeckej alebo inej profesionálnej aktivity zrozumiteľným jazykom pomocou otvorených societ zložených z „veci znalých“ odborníkov a z „veci neznalých“, no angažovaných aktivistov. V tejto súvislosti potom vyvstáva potreba vypracovávaní manuálov (glosárov) občianskej vedy, t. j. „inkluzívnych slovníkov“ umožňujúcich efektívnu rečovú interakciu čo najširšieho publika na jednej strane, ale aj zachytávanie humorných okazionalizmov, mapujúcich rečovú kreativitu širokých mas, náhodné jazykové prešľapy, resp. preklepy, na strane druhej.

Osobitne chcem v danej publikácii zdôrazniť kapitolu o inkluzívnej rétorike, pretože rétorika sa javí ako disciplína, ktorú treba v novodobej informačnej spoločnosti cielene pestovať. Po stáročiach úpadku rétorického vzdelávania sa v 20. storočí obyvatelia (nielen) Európy stali obeťami brutálnej propagandy a dali vzniknúť totalitárnym režimom naprieč celými kontinentmi. Potreba opätovného pestovania *rhétoriké techné* aj pre nadobudnutie imunity pred manipuláciou sa preto javí ako jedna z kľúčových úloh súčasného vzdelávacieho systému. Okrem tzv. funkčnej rétoriky (rozvíjajúcej sa po obrode verejného politického diskurzu v Nemecku) sa s postupnou demokratizáciou európskeho priestoru a tzv. *deliberatívnym obratom* (ibid., 65) znovuobrodzuje, už v antike nastolená, téma *občianskej rétoriky*, čo v prostredí narastajúcich demokratizačných tendencií predstavuje odraz snahy začleniť do komunikácie a rozhodovacieho procesu o veciach verejných (ale aj takých, ktoré jedinec dosiaľ nemusel pociťovať ako naliehavé) aj (predtým) marginalizované či nerovnaké alebo nerovnocenné subjekty. V tejto súvislosti sú na novodobého občana kladené nároky v súvislosti s jeho *deliberatívnymi kompetenciami* – schopnosťami zapojiť sa do rozpravy o naliehavých otázkach dňa. Opätovne sa ukazuje, že rétorika slúži nielen na rozvíjanie rétorických, elokvenčných a argumentačných schopností, ale aj na interpretáciu persuzívnych tlakov, ktoré na neho môžu byť (a budú) v rámci spoločnej rozpravy vyvíjané inými rečníkmi s ich prípadne inými postojmi či zámermi, prezentovanými prostredníctvom rétorických stratégií, vrátane tých manipulačných. Funkciou alebo kýmým cieľom *inkluzívnej rétoriky* je o. i. „smerovať k pretváraniu súťaživých záujmov jednotlivcov a skupín na spoločné záujmy a kooperatívne ciele“ (ibid., 75).

Ukazuje sa teda, že spoločnosť 21. storočia pomaly dospieva k uvedomeniu si potreby solidarity a kooperácie pre svoje prežitie, hoci ešte nedávno išlo minimálne v rovine jazykovej o sprofanované pojmy odkazujúce na socialistickú realitu. Takto „zdola“ – cez prirodzených komunitných lídrov by azda mohli participovať na diskurze – vedomostne, rétoricky či inak – aj znevýhodnení členovia komunity. Pendantom „rétoriky zdola“ je tradičná oblasť uplatnenia rétorického umenia, ktorou je politika s jej zjavným uplatňovaním moci; ide teda o „rétoriku zhora“. V monografii autorky uvádzajú príklad nepopulistickej rétoriky Ľudovíta Štúra a následne niekoľko príkladov populistickej rétoriky našich nedávno minulých (len škoda, že nie aj tých aktuálnych) politických predstaviteľov.

V súvislosti s nástupom digitálnej éry sa objavuje v začiatkoch 90. rokov pojem *digitálna rétorika* (ibid., 98) a celkom prirodzene dochádza k vzniku nových žánrov, spájajúcich textovú,

vizuálnu a zvukovú zložku (napr. vlog) (ibid., 101). Posledná kapitola monografie sa venuje preto komunikácii uskutočňovanej v celkom nových podmienkach prostredníctvom masovokomunikačných technologických vymožeností. Autorky v tomto kontexte dokonca zavádzajú nový termín: *médiakomunikácia* a poukazujú na potrebu nových metodológií pre skúmanie *médiareči*, ktorú charakterizujú atribútmi ako *aktuálnosť*, *intenčnosť*, *polyfónickosť*, *antropocentrickosť*, *naratívnosť*, *multimediálnosť*, *štylistická heterogénnosť*, *interakčný charakter*, *dialogickosť*, ale aj *marketizovanosť* a *beletrizovanosť* (ibid., 123 – 126). V súlade so zameraním monografie autorky opätovne poukazujú na inkluzívny potenciál, ktorý nesie v sebe mediatizácia odborného diskurzu či vedy. Internet so svojimi priestorovo a časovo neohraničenými komunikačnými možnosťami otvára novú perspektívu interakcie medzi vedeckou komunitou a širokou verejnosťou. Ako úskalie sa však ukazuje hrozba komercializácie a politicizácie vedy – čoho svedkami, napokon, už sme. V záverečnej podkapitole sa pozornosť sústreďuje na otázku definície sieťovej kultúry a virtuálneho dialógu ako súčasť inkluzívneho priestoru sociálnych sietí. Monografia čerpá z najnovších prameňov, týkajúcich sa všetkých načrtnutých tém, pričom v niektorých oblastiach autorky prispievajú aj vlastnými kategorizáciami, keďže ide o oblasť, ku ktorej sa metodologický prístup ešte len hľadá a ktorej terminológia je v procese ustáľovania.

V súvislosti s nastolenými, nesporne novými jazykovednými témami monografie je potrebné záverom dôslednejšie poukázať na jednu stránku vplyvu globalizovaných komunikačných médií, ktorej sa monografia explicitne nevenuje. Ide o ich účinok na (doteraz) prirodzenú rečovú interakciu, ktorého dôsledok môže byť pustošivejší než iba zníženie úrovne jazykového prejavu celej generácie. Domnievam sa, že práve nástupom médií, ktoré spájajú textovú, zvukovú a vizuálnu zložku, dochádza najmä v mladej populácii k oslabovaniu rétorickej inferenčnej schopnosti, inak povedané k chápaniu výlučne zvukom prijímaného komunikátu, a v dôsledku absencie prirodzenej rečovo-rétorickej interakcie aj k značným rozdielom medzi pasívnym a aktívnym používaním jazyka. Ako upozorňuje citovaný prof. Dolník, prílišná demokratizácia či tendencia k liberalizácii v oblasti používania jazyka môže však „namiesto kultivovania diferencovaných podôb používania jazyka v primeraných podmienkach s primeraným komunikačným partnerom“ viesť k používaniu prvoplánového, zjednodušeného či „lahkého“ jazyka, a tak k splošťovaniu jeho mentálnych zručností a k povrchnosti pri mentálnom spracúvaní stimulov (ibid., 13 – 14).

Pasívne používanie jazyka znamená, že slovám síce rozumieme, no aktívne ich nepoužívame. Prívelký rozdiel medzi aktívnou a pasívnou slovnou zásobou môže viesť k tomu, že jedinec nie je schopný vyjadriť sa dostatočne abstraktne; nedokáže popísať svoje pocity alebo myšlienky, svoj vlastný pohľad na svet. Tým sa narušá kritická funkcia jeho vedomia. Takýto človek dokáže porozumieť príkazom a vyplniť ich, no nedokáže o nich polemizovať, vyjadriť svoje osobné stanovisko, argumentovať svoj subjektívny postoj. Takto verbálne obmedzený jedinec v dôsledku toho chápe sám seba skôr ako objekt, ktorý rozhodovanie o svojom osude prenecháva inému. Potlačenie rozvoja aktívnej slovnej zásoby v hlavnom či materinskom jazyku má za následok potlačenie intelektuálneho rozvoja, a teda aj rozvoja autonómnej osobnosti jedinca. Takýmto spôsobom môžu napokon vzniknúť celé generácie jedincov s nedostatočne rozvinutou osobnosťou. Je zrejme, že národ pozostávajúci z jedincov, ktorí ovládajú svoj materinský jazyk skôr na pasívnej úrovni, nemôže mať budúcnosť, pretože takíto jedinci majú problém abstraktne myslieť a sformulovať víziu svojej budúcnosti.

Inklúzia chápaná na rovine jazyka a reči by teda mala znamenať nielen zahŕňanie nerov(noc)ených aktérov do rečovej interakcie napr. popularizáciou občianskej vedy alebo prezentáciou „hlasu zdola“ formou komunitnej rétoriky, ale predovšetkým jazykovú osvetu s cieľom podporiť rozvoj percepčných i produktívnych rétorických schopností používateľov jazyka ako ich obranného štítu pred manipuláciou na jednej strane a ich prostriedku sebaidentifikácie na strane druhej. Inými slovami, mala by posilňovať schopnosť kritického myslenia predovšetkým v prvom, teda

Silvia Vertanová

materinskom jazyku v tom najširšom zmysle slova. V historicko-politickom kontexte jazykovej situácie slovenského národa je potrebné si totiž uvedomiť, že slovenčina v období integrácie Slovenska do nadnárodných európskych štruktúr s ich spomenutým „jazykovým tlakom“ rákala iba s niečo málo viac než poldruhistoročnou existenciou po svojej kodifikácii, v rámci ktorej polovicu času zápasila s maďarizáciou, a následne musela odolávať dialektizácii v rámci ideológie čechoslovakizmu. Inými slovami hovoríme o jazykovej identite, ktorá k zakoreneniu nemala dostatok času.

KONTAKT

doc. Mgr. Silvia Vertanová, PhD.
Katedra romanistiky
Filozofická fakulta UK v Bratislave
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovenská republika
silvia.vertanova@uniba.sk